

XX ƏSRİN 70-80-Cİ İLLƏRİNDƏ ŞİMALI QAFQAZ, KRİM, ORTA ASIYA VƏ TATARİSTAN TÜRKLƏRİNİN MƏDƏNİ HƏYATI

Ənvər MƏMMƏDOV,

*Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Tarix və onun tədrisi metodikası
kafedrasının dosenti.*

Nofal ABDULLAYEV,

*Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Tarix və onun tədrisi metodikası
kafedrasının müəllimi*

Bənövşə CƏLALZADƏ,

*Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Tarix və onun tədrisi metodikası
kafedrasının müəllimi*

AÇAR SÖZLƏR: *Türk xalqları, din, mədəniyyət, ədəbiyyat, teatr, musiqi, təhsil.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Тюркские народы, религия, культура, литература, театр, музыка, образование.*

KEY WORDS: *Turkic peoples, religion, culture, literature, theatre, music, education.*

Qədim dövrdən günümüzədək bəşəriyyətin mədəni həyatında aparıcı rol oynamış türk xalqları dünya mədəni xəzinəsinə unikal abidələr, sözün əsl mənasında, incilər bəxş etmişdir. Tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz XX əsrin 70-80-ci illəri mövcud ideoloji qadağalara baxmayaraq, Şimali Qafqaz, Krım, Orta Asiya və Tatarıstan türklərinin mədəni həyatının ayrı-ayrı sahələrinin bütövlükdə inkişaf dövrüdür. Yaradıcılığın müəyyən olunmuş çərçivələrlə məhdudlaşdırıldığı bu dövr türk xalqlarının milli mədəniyyətinin öz kökündən uzaqlaşmasına səbəb olsa da, onlar bəşəriyyətin mədəni xəzinəsinə Ç.Aytmatov, O.Süleymenov kimi yüzlərlə ədib bəxş etmişdilər.

Yuxarıda qeyd olunmuş bölgələrdə yaşayan türk xalqlarının mədəni həyatının inkişafında 1950-ci illərin sonu-1960-cı illərin əvvəllərində təhsil sahəsində ittifaq miqyasında keçirilmiş köklü islahatlar xüsusi rol oynamışdır. Bu islahatlara əsasən, səkkiz illik icbari ibtidai təhsil müəyyən olunmuşdu. Bu müddət bitdikdən sonra məzunlar orta texniki məktəblərdə təhsilini davam etdirməklə paralel olaraq 3 il zavodlarda və yaxud kənd təsərrüfatında işləməli, bununla da, təhsillə əmək fəaliyyətini birləşdirməli idilər.

Yeni təhsil islahatına əsasən, həyata keçirilmiş dəyişikliklər Qazaxıstanda 1962-1963-cü illərdə başa çatır. 1964-cü ildə bu islahatda bəzi düzəlişlər edilərək on illik icbari təhsilə keçilir.

1970-ci ildə orta ümumtəhsil məktəblərin yeni əsasnaməsi ilə üç pilləli – ibtidai (3-cü sinfə kimi), səkkiz illik və on illik təhsil sistemi qəbul olunur. 1970-ci illərdə Qazaxıstanda məktəblərin azalması fonunda şagirdlərin artması müşahidə edilir. Əgər 1966-cı ildə Qazaxıstanda olan 10728 məktəbdə 2852 şagird təhsil alırdısa, 1976-cı ildə 9604 məktəbdə 3346,4 şagird təhsil alırdı. 1970-ci illərin ortalarından etibarən demografik problemlərlə bağlı olaraq şagirdlərin sayında azalma müşahidə edilir.

1950-ci illərdə Qazaxıstanda 26 ali təhsil müəssisəsi var idisə, 1980-ci illərdə onların sayı 55-ə çatmışdı, tələbələrin sayı isə 250 mindən artıq idi [1, s.323-324].

1960-1980-ci illərdə respublika ərazisindəki elmi idarələr Qazaxıstan hökumətinə tabe olan yerli və respublika ərazisində fəaliyyət göstərən, lakin birbaşa mərkəzə tabe olan, hərbi əhəmiyyətli tədqiqatlar aparan müəssisələr olmaqla iki qrupa bölünürdülər.

Bu dövrdə Qazaxıstanda nəzəri elmlər də inkişaf edirdi. 1978-ci ildə respublikada 30 min elmi işinin çalışdığı 200-dən artıq elmi-tədqiqat müəssisəsi var idi. Həmin vaxtı respublikada 707 elmlər doktoru, 10840 elmlər namizədi var idi. Alimlərin arasında 7 sosialist əməyi qəhrəmanı, 18 Lenin mükafatı laureatı olmaqla, 70-dən artıq alim isə dövlət və respublika mükafatlarına layiq görülmüşdülər.

B.Maçışula, T.Aktanov, Ş.Murtazayev, A.Kekilbayev, Z.Şişkin, Q.Kayırbekov, S.Maulenov, M.Makatayev, A.Tacibayev və başqaları bu dövr qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri idilər. 1960-1980-ci illərdə Qazaxıstan ədəbiyyatı partiya-sovet bürokratik məşininin nəzarəti altında inkişaf edirdi. O.Süleymanovun 1974-cü ildə çapdan çıxmış “Az i Ya” tədqiqat əsəri ideya-siyasi planda zərərli hesab edilərək faktiki qadağan olunmuşdu [1, s.325].

Bu dövr qazax musiqisinin davamlı inkişaf dövrüdür. Bu zaman respublikada Abay adına Akademik Opera və Balet Teatrı, Dövlət Filarmoniyası, Xor Kapellası, Kurmanqızı adına Akademik xalq alətləri orkestri, mahnı və rəqs ansambli, simfonik orkestr, “Ayqul”, “Qulde”, “Dos-mukasan” kimi estrada ansamblları fəaliyyət göstərirdi. SSRİ xalq artistləri B.Tüleqanova, R.Jamanova, Nakibbəyova bacıları, A.Musaxodjayeva, Q.Qədirbəyova, dirijor T.Mınbayev, müğənnilər M.Musabayev, A.Dinişev, P.Rımbayeva, E.Xasanqaliyev və başqaları bu dövrdə fəaliyyət göstərmişdilər [2, s.187].

1960-1970-ci illərdə respublikada qazax, rus dram teatrları, Uyğur Musiqili Komediya Teatrı, Koreya Musiqili Dram Teatrı, Kukla Teatrı var idi. Bu zaman Karaqanda, Jambul, Aktyubinsk, Kustanay, Pavlodar, Taldı-Kurqan, Semipalatinsk kimi bir sıra vilayət mərkəzlərində də teatrlar fəaliyyət göstərirdi. 1980-ci ildə Temirtau şəhərində Alman Dram Teatrı açıldı. A.Aşımov, K.Bayseitov, N.Janturin, T.Jaylibayev, A.Moldabekov, İ.Noqaybayev, B.Rimova, A.Umirzakova və başqa məşhur qazax səhnə ustalarının fəaliyyəti də bu dövrə təsadüf edir.

1970-1980-ci illər qazax kinematografiyasının çiçəklənmə dövrüdür. Respublikada 1955-1979-cu illərdə 70-dən artıq film çəkilməmişdi. Onlardan “Kız Jibek” (S.Xodjikov, 1970), “Transsibir ekspresi” (E.Orozbayev, 1977), “Atamanın sonu” (Ş.Aymanov, 1970) və başqa filmlərin adını çəkmək olar.

Bu dövrdə Qazaxıstanda mədəniyyətin müxtəlif sahələrində baş vermiş inkişaf bərabər, SSRİ-nin milli siyasəti ilə bağlı açıq-aşkar tənəzzül tendensiyaları da özünü büruzə verirdi. Yavaş-yavaş qazax dilinin istifadə arealı daralırdı. Televiziya verilişlərinin 79 faizi və kitabların 95 faizi rus dilində çıxırdı. 1960-1970-ci illərdə rus dili elm-tədris müəssisələrində əsas dil idi. Nəticədə 70-ci illərin sonlarında qazaxların üçdəbiri ana dilini bilmirdi [1, s.326].

Tatarıstanda 1958-ci ildə keçirilmiş islahata əsasən tətbiq olunmuş səkkiz illik icbari təhsilə keçid 1963-cü ilə doğru başa çatmışdı. 1959-1962-ci illərdə buradakı yeddi illik məktəblər səkkiz illik politexnik məktəblərə çevrilir. 1960-1961-ci tədris ilində muxtar respublikada 114 belə məktəb var idisə, 1964-1965-ci tədris ilində onların sayı 279-a çatmışdı və orada 202,6 min şagird təhsil alırdı.

Bu dövrdə Tatarıstanda texniki peşə məktəbləri şəbəkəsi genişlənməmişdi. 1986-cı ildə muxtar respublikada fəaliyyət göstərən 123 belə məktəbdə 58,8 min nəfər təhsil alırdı [3, s.273].

Muxtar respublikada ali məktəb şəbəkəsi onlarda yeni ixtisasların və yerlərdə fəaliyyətlərinin açılması ilə genişlənirdi. Bu dövrdə ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrin arasında tatar tələbələrin sayının artması müşahidə olunurdu. Belə ki, əgər 1960-1961-ci tədris ilində muxtar respublikanın ali məktəblərində ruslar 57,8 faiz, tatarlar isə 31,2 faiz təşkil edirdilərsə, 1985-1986-cı tədris ilində müvafiq olaraq ruslar 44,5 faiz, tatarlar 44,7 faiz təşkil edirdi [4, s.275].

1951-1965-ci illərdə tatarlar arasında elmi ziyalılar 65 faiz artmışdı. SSRİ üzrə isə bu rəqəm müvafiq dövrdə 38 faiz təşkil etmişdi. 1980-ci illərin ortalarında muxtar respublikada elmi işçilərdən elmlər doktorlarının hər dörd nəfərdən biri, elmlər namizədləri və aspirantların üç nəfərdən biri tatar idi [3, s.277].

Tatarıstan Muxtar Respublikasında bəhs olunan dövrdə N.Jıqanov, A.Leman, M.Muzafarov, S.Saydaşev, D.Fayzinin musiqi əsərləri xüsusi yer tuturdu. Həmin dövrdə musiqi sahəsində ən mühüm hadisə 1966-cı ildə Dövlət Simfonik Orkestrinin təşkili idi. 1979-cu ilə kimi ona görkəmli dirijor, SSRİ xalq artisti Natan Raxlin, həmin ildən etibarən isə Renat Salavatov rəhbərlik etmişdir. Tatar simfonik musiqisinin bu dövrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin böyük qismi N.Q.Jıqanov, A.Z.Monasipov, F.A.Axmetovun adı ilə bağlıdır.

Təsviri incəsənət sahəsində B.Urmanç, M.Usmanov, İ.Zaripov, İ.Rafikov və başqalarının əsərlərini qeyd etmək olar. 1961-ci ildən etibarən respublikada kinoxronika studiyası fəaliyyətə başlayır. Burada 15 bədii film tatar dilinə tərcümə edilmiş, 6 sənədli film istehsal olunmuş, 36 jurnal buraxılmışdı. 1970-ci ildə 5 seriyalı "Sovet Tatarıstanı" filmi çəkilmişdi [3, s.278-279].

1957-1958-ci ildən etibarən Qırğızıstanda icbari 10 illik təhsilə keçilir. Tədrislə istehsalçı əməyi birləşdirmək məqsədi ilə 1984-cü ildə "1984-1991-ci illər üçün ümumtəhsil və texniki peşə məktəblərində islahatların əsas istiqamətləri" müəyyən edilir. İslahata görə, ümumtəhsil məktəblərinə istehsal müəssisələri təhkim olunurdu. Yuxarı sinif şagirdlərinin 80 faizi bu müəssisələrdə əmək vərdişlərinə yiyələnirdilər. Bütün məktəblərdə tədris-istehsal kombinatları var idi [5, s.198].

1970-ci ildə Qırğızıstan əhalisinin 99,8 faizi savadlı idi. 1976-cı ildə 1092 məktəbəqədər təhsil müəssisəsində 127,4 min uşaq oxuyurdu. 1975-76-cı tədris ilində ümumtəhsil

məktəblərində 843 min şagird təhsil alırdı. Respublikadakı ali məktəblər (universitet, kənd təsərrüfatı, politexnik, incəsənət, tibb institutları və s.) və 39 orta ixtisas təhsili məktəbində təqribən 97 min tələbə oxuyurdu. 1965-ci ildə Qırğızıstanda 750 kütləvi kitabxana, 7 muzey, dram teatri, 50-dən çox pioner və məktəblilər sarayı (evi), 1089 klub, 1160 kinoqurğu var idi. 1980-ci illərin sonlarına doğru isə respublikada 1200 klub, 1700 kitabxana, 12 xalq özfəaliyyət teatri, 20 muzey, 1,4 min kinoqurğu qeydə alınmışdı [5, s.203].

Bu dövrdə respublikada elmin inkişafında da müəyyən uğurlar əldə olunmuşdu. 1954-cü il avqustun 17-də SSRİ Elmlər Akademiyasının Qırğızıstan filialı Qırğızıstan SSR Elmlər Akademiyasına çevrilir. 1950-ci illərdə kənd təsərrüfatının tələbatı ilə əlaqədar olaraq biologiya və geologiya sahələrində tədqiqatlar üstünlük təşkil edirdi. 1960-cı illərdə isə bir sıra yeni elmi müəssisənin açılması nəticəsində texnika, kimya, fizika, riyaziyyat və s. sahələrdə də tədqiqatlar genişləndi. Artıq 1989-cu ildə Akademiyanın 17 müəssisəsində 3,5 min nəfər çalışırdı ki, onların içərisində 24 akademik, 32 müxbir üzv, 77 elmlər doktoru, 500-dən yuxarı elmlər namizədi var idi [6, s.117].

1975-ci ildə “Kırqızıstan”, “Mekteb”, “İlim” və digər nəşriyyatlar tərəfindən tirajı 8,1 milyon nüsxə olan 912 kitab və broşür buraxılmışdı ki, onun 440-ı qırğız dilində idi. 1976-cı il üçün Orta Asiyada ən iri poliqrafik kombinat Frunze şəhərində yerləşirdi. 1976-cı ildə respublikada 90 qəzet nəşr olunurdu ki, onlardan “Kırqızıstan pioneri”, “Leninçi yaşı”, “Muğalimlər qəzetəsi”, “Sovetskaya Kırqiziya” kimi qəzetləri, “Kommunist”, “Kırqızıstan ayaldarı”, “Çalkan”, “Yaş leninçi”, “Bayçeçəkey” kimi jurnalları göstərmək olar. 1980-ci illərin sonuna doğru respublikada 45 tipografiya fəaliyyət göstərirdi. Burada ildə 118 qəzet, 46 jurnal, 50 min cild kitab nəşr olunurdu [5, s.204].

1958-ci ildən Qırğızıstanda televiziya fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Qırğızların mənəvi mədəniyyətinin tədqiq olunmasında A.A.Altmışbayev, A.Tabalbiyev, A.Kakayev və başqalarının xüsusi rolu olmuşdur.

Bu dövr qırğız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Ç.Aytmatov, S.Eraliyev, R.Rıskulov, T.Kojomberdiyev, J.Mamıto, B.Sarnoqoyev, N.Baytemirova, T.Abdumomunov, T.Qasımbəyov və başqaları idi. XX əsrin 60-70-ci illərində ədəbiyyata yeni gələn gənclərdən E.Eraliyev, A.Sakımbayev, O.Danıkeyev, M.Bayçiyev, O.Sultanov, M.Əbilqasımovu göstərmək olar. T.Sadiqbayevin “Hekayələr” kitabı, “Zəmanəmizin adamları” romanı, Ç.Aytmatovun povestləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdu [6, s.206].

Bu dövrdə respublikada teatr sənəti də inkişaf etmişdi. Respublikanın 60-70-ci illər musiqi həyatının ən mühüm hadisələrindən biri Ç.Aytmatovun povesti əsasında V.Vlasovun “Asel” və M.Musorskinin “Boris Qodunov” baletlərinin səhnəyə qoyulması idi. Bu baletlərdə əsas rolların ifaçıları olmuş B.Minjilkiyev və A.Jumaxmatova SSRİ xalq artisti fəxri adı verilmişdi. 1970-1980-ci illərdə Opera və Balet Teatri N.Davlesovun “Diqqət, gəlin”, K.Moldobasanovun “Ana tarlası”, M.Abdrayevin “Tufan qabağı” operalarının ifaçılarının bir qrupu SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdü [5, s.209].

1970-1980-ci illər qırğız kinosunun coşğun inkişafı M.Ubekeyev, T.Okeyev, Q.Bazarovun

adları ilə bağlıdır. Onlar tərəfindən geniş tamaşaçı kütləsinin yaxından tanış olduğu “Bizim uşaqlığımızın səması”, “Urkuy”, “Ağ barsanın əcdadı” (T. Okeyev), “Karaş aşırımında atəş”, “Ağ paroxod” (B.Şamşiyev), “Ana tarlası” (Q.Bazarov) filmləri çəkilmişdir.

1989-cu ildə respublikadakı yaradıcı ittifaqların sıralarında 170 yazıçı, 95 rəssam, 92 kinematograf, 23 bəstəkar var idi. Teatr cəmiyyəti özündə 600-dən artıq adamı birləşdirirdi. Bu zaman Qırğızıstanda 8 peşəkar teatr, bədii və xroniki-sənədli film kinostudiyası fəaliyyət göstərirdi [5, s.211-212].

1960-1970-ci illərdə Özbəkistan SSR-də 1940-cı ilə müqayisədə elmi işçilərin sayı 2,5 dəfə artaraq 25 minə keçir. 1970-ci ildə respublikada 180-dən artıq elmi-tədqiqat müəssisəsi var idi. 1960-cı ildən 1970-ci ilə kimi ali məktəb, texnikum və texniki-peşə məktəbləri tələbələrinin sayı 3 dəfədən çox artaraq 20 mindən 63 minə çatmışdı [7, s.120].

1985-1986-cı illərdə ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərin sayı 1940-cı ilə müqayisədə 3,5 dəfə artmışdı. 1985-ci ildə respublikada 7 min məktəb var idi ki, 1990-cı ildə onların sayı 9 minə çatır. 1971-1975-ci illərdə respublikadakı ali təhsil müəssisələri xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə 182 min mütəxəssis hazırlamışdı. Ali təhsil müəssisələrinin sayı 1966-cı ildəki 32-dən 1985-ci ildə 42-ə çatmışdı. Bununla belə təhsil sistemində bəzi çatışmazlıqlar da mövcud idi. Belə ki, kənd məktəblərinin 75 faizinin su və kanalizasiya sistemi mövcud deyildi. Respublikadakı məktəblərin əksəriyyəti, xüsusilə də ictimaiyyətin yardımını ilə inşa olunanların maddi-texniki təchizatı çox aşağı səviyyədə idi [8, s.50].

1960-1980-ci illər özbək ədəbiyyatının inkişafı U.Umarbekov, X.Tuxtabayev, U.Xaşimov, U.Usmanov, Q.Nurullayeva və başqalarının yaradıcılığı ilə bağlıdır. Bu illər poeziya janrının və mövzusunun zənginliyi ilə xarakterikdir. Şairlərdən, Q.Qulam, Aybek, Şeyxzadə, Uyqun, Mirtemir, S.Abdulla, Həbib, Zülfüyyə, M.Babayev, A.Muxtar, Şuxrat, E.Voxidov, A.Aripov və başqalarının yaratdıqları poetik əsərlər bu dövr özbək poeziyasını yeni keyfiyyət mərhələsinə çıxartdı.

Bu dövrdə teatr və musiqi incəsənəti də müəyyən qədər inkişaf etmişdi. 1970-1980-ci illərdə A.Hidoyatov, S.Eşanturayeva, X.Nasırova, L.Sarımsakova, Ş.Burhanov, M.Turqunbayeva, Tamara-xanım, A.Xodjayeva, S.Qabulova, N.Rəhimov və başqa səhnə ustaları fəaliyyət göstərmişlər. Lakin bu dövrdə əldə olunmuş uğurlarla yanaşı, mənəvi həyatın həddindən artıq ideoloji çərçivələrə salınması mədəni həyata da öz təsirini göstərmişdi. Mədəniyyət və incəsənət xadimləri çox vaxt “yuxarılar”ın diktə etdiyi xüsusi sifarişi yerinə yetirməli olurdular. Mütləq sinfi yanaşma mədəniyyətin bütün sahələrinə özünün mənfi təsirini göstərmişdi [8, s.51-52].

1972-ci ildə Qaraqalpaq MSSR-də 7,6 min çarpayılıq 96 xəstəxana müəssisəsi (Əhalinin hər min nəfərinə 10 çarpayı düşürdü), 138 ambulatoriya və poliklinika, 67 qadın və uşaq məsləhətxanası, kəndlərdə 351 feldşer məntəqəsi var idi. Muxtar respublikada 1976-cı ildə 1,8 min həkim və 6,8 min orta tibb işçisi var idi [9, s.158].

1975-1976-cı tədris ilində ümumtəhsil məktəblərində 239 min şagird, pedaqoji institutda 4,9 min, orta ixtisas məktəblərində 12,8 min tələbə təhsil alırdı. Həmin ildə ali və orta ixtisas məktəblərini 4,2 min, orta məktəbi 15 min nəfər bitirmişdi. 1976-cı ildə Nukus

Dövlət Universiteti (həmin vaxt orada 5 min tələbə təhsil alırdı), 4 yeni texnikum (8,4 min tələbə) açılmışdır. Həmin ilə dair məlumatlara görə, burada 405 kütləvi kitabxana, 236 klub, 300 kinoqurğu, Nukusda Tarix-Ölkəşünaslıq və İncəsənət Muzeyi fəaliyyət göstərirdi [8, 160].

1970-ci illərdə muxtar respublikada Özbəkistan SSR EA-nın Qaraqalpaq filialı, Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Elmlər Akademiyasının Torpaqşünaslıq İnstitutu və Özbəkistanın bir sıra sahə elmi-tədqiqat institutlarının filialları fəaliyyət göstərirdi. Bu elmi idarələrdə 600-dən çox elmi işçi çalışırdı.

Muxtar respublikada birdəfəlik tirajı təqribən 210,5 min nüsxə olan 4 respublika, 13 rayon qəzeti çıxırdı. Respublika qəzetləri “Sovet Karakalpakıstanı”, “Yas leninçi”, “Yetkinşek”, “Sovetskaya Karakalpakıya”, 4 jurnal, o cümlədən ədəbi-bədi və ictimai-siyasi “Əmu-dərya” jurnalı nəşr olunurdu. Respublika radio və televiziya verilişləri 2 proqramla, qaraqalpaq, özbək, türkmən və rus dillərində efiyə çıxırdı [10, s.98].

Krım-tatar mədəniyyət xadimləri, əsasən, sürgündə olduqları Orta Asiya respublikalarında yazıb-yaratmışlar. Onlardan Özbəkistan SSR əməkdar mədəniyyət xadimi, krım tatarı Əşrəf Şəmidadənin əsərləri SSRİ xalqlarının bir çoxunun dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Fəaliyyətinin 70-80-ci illər dövrünü Özbəkistan SSR-də yazıb yaradan Krım tatar şairi Səlim Şakirin “Ağ bardaq” (1971), “Sevgi alovu” (1978), “Duyğularım” (1975), “Ellərini dinlə” (1981) kimi şeir topluları nəşr olunmuşdur. O, A.S.Puşkinin “Qafqaz əsiri”, M.Y.Lermantovun əsərlərini Krım-tatar dilinə tərcümə etmişdir. Krım-tatar Dram Teatrında Səlim Şakirin tərcüməsində N.Qoqolun “Evlilik”, Şekspirin “Makbet” əsərləri səhnəyə qoyulmuşdur [10, s.77].

Krım-tatar şairi və ictimai xadimi, Özbəkistan SSR əməkdar incəsənət xadimi Şamil Ələddinin 1971-ci ildə “Yaşıl geyimli qız”, 1972-ci ildə “Almaz” povest və hekayə kitabları, 1987-ci ildə “Çoraçıklar” toplusu nəşr edilmişdir. O, 1980-1985-ci illərdə “Ulduz” jurnalının baş redaktoru olmuşdur.

Krım-tatar yazıçısı Ervin Umarovun bəhs olunan dövr yaradıcılığında Krım-tatarlarının sürgün həyatı mövzusu əsas yer tuturdu. Ervin Umarovun 1976 və 1984-cü illərdə nəşr olunmuş “Sənin gözlərinin işığı” və “İkinci gəlin” povestlərinin hər biri 30 min, 1988-ci ildə nəşr olunmuş “Ucalığın sirri” əsəri isə 100 minlik tirajla nəşr olunmuşdur. Yazıçının “Qoy həmişə günəş olsun” (1970), “Ulduzlara doğru” (1983), “Ümid” (1988) əsərləri tatar dilində çap olunmuşdur. Bundan əlavə, onun türkmən və özbək dillərində də əsərləri nəşr olunmuşdur. Onun 1960-cı illərdə işıq üzü görmüş “Tənhalıq”, “Qara qatarlar”, “İcazə” əsərləri dövrün ideoloji qadağasına əsasən nəşr olunmasa da əlyazma şəklində yayılaraq geniş şöhrət qazanmışdı [11, s.125].

S.Q.Əmirovun “Bəyaz çiçəklər” (1968), “Atəşli günlər” (1969), “Şeirlər” (1983), “Mənim səsim” (1987) şeir kitabları, “Alupkanın oğlu” poeması, “Sənin ulduzun” romanı nəşr olunmuşdur.

Krım-tatar mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri, Özbəkistanın əməkdar artistləri Sabriyə Rəcəbova və Ənvər İzmaylovun fəaliyyətinin bir hissəsi məhz 1970-1980-ci illərə təsadüf edir [7, s.99].

1974-cü ilə dair məlumata görə Altay Muxtar Vilayətində 1134 məktəbəqədər müəssisədə 92220 uşaq var idi. 1974-1975-ci tədris ilində 2104 ümumtəhsil məktəbində 448,9 min, 73 texniki-peşə məktəbində təqribən 34,7 min, 50 orta ixtisas məktəbində 53,9 min, 7 ali məktəbdə 30,1 min tələbə təhsil alırdı. 1974-cü il məlumatına görə, vilayətdə 1419 kitabxana, 2000 klub, 6 muzey, 6 teatr, 2365 kinoqurğu fəaliyyət göstərirdi.

1975-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, Altay vilayətində 5,5 min həkim, 470 diş həkimi, 32,4 min çarpayılıq 374 xəstəxana var idi. Vilayətdə əhalinin hər 10 min nəfərinə 20,9 həkim, 122,8 min çarpayı düşürdü.

Şimali Qafqazın türk xalqlarından olan qaraçayların yaşadığı Qaraçay-Çərkəz Muxtar Respublikasında 1976-cı ildə 123 məktəbəqədər müəssisədə 12,6 min uşaq var idi. 1975-1976-cı tədris ilində muxtar respublikadakı 202 ümumtəhsil məktəbində 81,3 min, 6 orta ixtisas məktəbində 6,7 min, 9 texniki peşə məktəbində 3,4 min şagird, pedaqoji institutda və Stavropol Politexnik İnstitutunun buradakı filialında 3374 tələbə təhsil alırdı. Filialda iqtisadiyyat, tarix, dil və ədəbiyyat elmi-tədqiqat institutu, SSRİ EA-nın xüsusi astrofizika rəsədxanası var idi. Qurğusunun diametri 6 metr olan ən böyük teleskop burada idi. Muxtar respublikada 100-dən çox elmlər doktoru və elmlər namizədi var idi [12, s.96].

Muxtar respublikada 1968-ci ildə 170 kütləvi kitabxana fəaliyyət göstərirdi. 1976-cı ilə dair məlumata görə, burada 200 klub, 211 kinoqurğu, ölkəşünaslıq muzeyi, üç truppalı (rus, çərkəz və qaraçay) dram teatri, pioner və məktəblilər sarayı var idi. 1976-cı ildə Muxtar respublikada çıxan “Lenin bayrağı”, “Lenin nur”, “Lenin yolu”, “Kommunizm alaşara” qəzetlərinin ümumi tirajı 71,6 min olmuşdur. Radio verilişləri kabarda, balkar, qaraçay, çərkəz, abaza, noqay və rus dillərində aparılırdı. Muxtar respublikada 2 ali məktəb – Qaraçay-Çərkəz Dövlət Universiteti və Şimali Qafqaz Dövlət Humanitar Texnologiya Akademiyası fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə, Rusiyanın müxtəlif regionlarında olan ali məktəblərin filialları da var idi [12, s.98].

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 1970-1980-ci illərdə türk xalqlarında mədəniyyətin müxtəlif sahələrində baş vermiş inkişaf bərabər, SSRİ-nin milli siyasəti ilə əlaqədar olaraq açıq-aşkar tənəzzül tendensiyaları da özünü büruzə verirdi. Əldə olunmuş uğurlarla yanaşı, mənəvi həyatın hədindən artıq ideoloji çərçivələrə salınması, sinfi yanaşma mədəni həyata öz mənfi təsirini göstərmişdi. Mədəniyyət və incəsənət xadimləri çox vaxt “yuxarılar”ın diktə etdiyi xüsusi sifarişi yerinə yetirməli olurdular. Bəhs olunan dövrdə türk respublikalarında yavaş-yavaş milli dilin istifadə arealı daralırdı. Kənd məktəblərinin böyük əksəriyyətinin maddi-texniki bazası çox aşağı səviyyədə idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Кузембайулы А., Абиль Е.А. История Казахстана: Учебник для вузов. 8-е изд. перераб. и доп. / Костанай: Костанайский региональный институт исторических исследований, 2006, 350 с.
2. История Казахстана. Алматы: Алматыкитап баспасы, 2011, 312 с.
3. Искусство Татарстана: пути становления. сост. Д.К. Валеева. Казань: ИЯЛИ АН РТ, 1985.
4. История Татарстана и татарского народа. 1917 – 2013 гг., Казань: 2014.
5. Чотопов У.Ч., Досбол Нур уллу. История Отечества. Учебник для вузов. Б.: «Учкун», 2009, 344 с.
6. Материалы по истории, науки и культуры народов Средней Азии. Т.: Фан, 1991.
7. История Узбекистана. Т.: Университет, 2004.
8. История Узбекисгана: Учебное пособие. Часть II. Аббаров С.А. ТашГТУ, 2007, 108 с.
9. История Узбекистана. Т.: Университет, 2004.
10. Ахмедов Э., Саидаминова З. Республика Узбекистан. Краткий справочник. Т., Узбекистон: 1998.
11. Мандральская Н.В. Узбекистан в XX веке: исторический взгляд на проблему национальной государственности через призму национального – интернационального – общечеловеческого (1917-1991 гг.). Т.: ТУИТ, 1997.
12. Караева А А. Очерк истории Карачаевской литературы. М.: 1966.

А.Мамедов, Н.Абдуллаев, Б.Джалалзаде

**КУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО
КАВКАЗА, КРЫМА, СРЕДНЕЙ АЗИИ И ТАТАРСТАНА В
70-80-Х ГОДАХ XX ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

В представленной статье исследуются изменения, происходившие в 1970-1980-х годах в разных сферах культуры тюркских народов СССР. В ходе исследования мы пришли к выводу, что наряду с бесспорно достигнутыми успехами в данной области, чрезмерное втискивание духовной жизни в идеологические рамки оказало негативное воздействие на культурную жизнь тюркских народов. Именно в указанные годы наблюдается такое крайне неблагоприятное явление, как явственное сужение ареала употребления национального языка в тюркских республиках.

A.Mammadov, N.Abdullayev, B.Jalalzada

**CULTURE OF THE TURKIC PEOPLES OF THE NORTH
CAUCASUS, CRIMEA, CENTRAL ASIA AND TATARSTAN IN
THE 70-80S OF THE XX CENTURY**

SUMMARY

The presented article explores the changes that took place in 1970-1980 in different spheres of culture of Turkic peoples of the USSR. In the course of the study, we concluded that, along with the undeniably achieved successes in this field, the excessive pushing of spiritual life into the ideological framework made a negative impact on the cultural life of Turkic peoples.

It is during these years that such an extremely unfavorable phenomenon is observed as a marked narrowing of the range of use of the national language in Turkic republics.